

РИМА У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОМУ МЕТРИЧНОМУ ВІРШІ

Система правил використання рими у двірцевій метричній поезії насамперед була описана арабськими вченими. Пізніше цим питанням займалися дослідники перського та тюркського походження.

Розвиток науки про риму та науки про аруз відбувався практично паралельно. Традиційно середньовічні вчені, що займалися арузом, писали праці і про риму.

Серед найвизначніших арузознавців варто назвати таких, як “ал-Халіл, ал-Ахфаш (помер у 215/830 р.), ад-Джармі (помер у 225/... р.), Ібн Кутейба (213–276 рр.), ал-Джавхарі (.../помер 1005 р.), Ібн Абд Раббіхі, ас-Сахіб бін Аббад, Ібн Рашик, Абу-л’-Аля ал-Ма’аррі, Хатіб Тебрізі, аз-Занджані, ал-Адалусі, ас-Саккакі...” [Аллахвердиев 1992, 88].

Однак багато вчених мусульманського Сходу займалися тільки теорією рими. Перерахуємо лише деяких із них: “Абу’Амру бін ал’-Аля (.../668–770 рр.), Юніс бін Хабібі (помер у 188/... р.), ал-Фарра (помер у 187/... р.), ал-Муфаддал ад-Дабія (.../помер у 784 р.), Сібавейхі (кінець XIII ст.), Ахмад бін Ях’я Са’лаба, Осман ібн Джінні (.../941–1002) та ін.” [Ал-Андалусі 1968, 113–117].

Незважаючи на те що *вчення про риму* в повному сенсі не відповідало особливостям мови “тюркі”, в ранньому Середньовіччі воно проникає з арабського та персомовного дивану в тюркомовну двірцеву поезію. Так, у *кримськотатарській поезії дивану* з’явилася, а точніше, була запозичена з арабського літературознавства «спеціальна галузь науки “Ильм-уль кавафі” (“Вчення про риму”)), що вивчала питання метричної рими та була заснована на графічному принципі використання.

Перш за все варто підкреслити, що з приводу терміна “рима” від Середньовіччя у східному науковому світі не існувало єдиної думки.

Судячи з більшості варіантів арабського перекладу слова “кафія” (“рима”) (перекладається як “той, що йде за”, “потилиця”, “продовження” і т.п.), спочатку цей компонент віршованого твору структурно мав бути розміщений у кінці рядка (місри), і з цим погоджувалися майже всі вчені (Хатіб Тебрізі (421–502/1030–1109) та ін.).

А от щодо якісних характеристик єдиного погляду не існувало. Так,

1) ал-Халіл пише, що “рима – це частина рядка від останньої літери бейта до першої перед нею голосної букви, включно із голосною, що стоїть перед нею” [Тебризи 1970, 149, 220];

2) Ал-Ахфаш “вважає римою останнє слово бейта (двовірша)” [Аллахвердиев 1992, 92];

3) існує й третій погляд, коли до поняття “рима” зараховують букву “раві”, тобто римовану букву основи слова [Тебризи 1963, 220].

Три підходи, описані вище, тою чи іншою мірою мають прихильників і сьогодні.

Універсального визначення *рими* досі не існує. Визначено тільки одне – *рима* має дві суттєві властивості, які дозволяють виділити її в окремий компонент структури вірша.

Першою функцією рими варто назвати *суголосність*, тобто систематичність звукових повторень, що приводить до загальної милозвучності у межах вірша.

Друга функція – це *ритмічна організація*. У східній середньовічній поезії місце *рими* чітко не регламентоване. Вона може використовуватися як на початку (*початкова*

рима), в кінці (зовнішня, кінцева рима), так і в середині розділеного цезурою рядка (внутрішня рима).

Сказане вище ще раз підтверджує організаційну функцію рими, яка покликана виокремлювати межі між рядками та водночас об'єднувати їх у строфи.

Фонетика та словотвір тої чи іншої мови визначають і вимоги до цього поняття. Перш за все зазначимо, що в *середньовічній кримськотатарській двірцевій поезії* спостерігається велика кількість суголосних букв і звуків у римованих словах, які не завжди можна вважати римою в повному значенні цього слова.

Розглядаючи поняття “рима” у двірцевій метричній поезії, досить багато середньовічних вчених Сходу ставили “на чільне місце” римовану букву *раві*. Вона “обов’язково мала належати основі слова” [Джавелидзе 1985, 134–135].

Серед обов’язкових умов римування було введено такі:

- *римуванню мали підлягати тільки незмінні букви основи слова* (заміна римованої букви дозволялася не більше одного разу);

- *буква “раві” мала залишатися незмінною*. Винятком були касиди, в яких цю букву дозволялося замінити тільки один раз;

- *поети мали дотримуватися граматичної однорідності римованих слів* (тобто належності до однієї частини мови);

- *повтор римованих одиниць був небажаним*.

Всіх цих правил використання *раві* ретельно дотримувалися і в *середньовічній кримськотатарській двірцевій поезії*. З однією важливою відмінністю – у кримськотатарській двірцевій поезії “як римована одиниця розглядалися *тільки букви основи слова*, збіг суфіксів наприкінці основи [тобто після основи. – Т.У.] чи повторення слів вважалися *редифом*” [Джавелидзе 1985, 136].

Ми вважаємо, що варто внести застереження до цього питання. Якщо в середньовічній віршованій формі римоване запозичене слово в початковій формі не використовується без того чи іншого словотвірного афікса (арабського чи перського походження), то його (афікс) варто вважати буквою основи слова: *dil-cu* ‘та, що захоплює душу’; *hoş-bu* ‘та, що приємно пахне’; *peri-ru* ‘з обличчям пері’ тощо.

Якщо ж римована буква входила у склад афікса, то це вважалося недоліком вірша і дозволялося тільки один раз.

Кримськотатарська двірцева метрична поезія так само вітала *граматичну однорідність римованих слів*. Однак дотримувалися цього принципу далеко не завжди. Незважаючи на яскраво виражений у двірцевій поезії періоду Середньовіччя *принцип графічного римування*, у творчості навіть кримськотатарських класиків зустрічаються винятки з правила.

В унісон зі згаданим вище вченим османські арузознавці запропонували поділити риму на два різновиди на основі кількісного та якісного показника римованих букв і звуків:

а) «якщо компоненти рими склалися тільки з *раві*, то її називали “*саде кафіє*”, “*басім кафіє*”» [Джавелидзе 1985, 137], тобто *простою римою* (*саде кьафие*).

б) «якщо ж, окрім *раві*, були співзвучні й інші букви основи слова, така *рима* почала називатися “*муккайїед кафіє*”» [Джавелидзе 1985, 137], тобто *впорядкованою римою* (*низамгьа кьоюлгьан кьафие*).

Такий поділ рими підтримують і сучасні турецькі вчені, що цікавляться теорією османського двірцевого вірша (Д. Дільчін, А. Кабаклі та ін.). Вони також значною мірою орієнтуються на вчення “*Ильм-уль кавафи*” [Dilçin 1997, 73–90; Kabaklı 1994, 569–571].

Однак навіть кримськотатарські поети-класики дивану часто нехтують правилами “*Ильм-уль кавафи*”, і роблять це, як правило, зумисне. Їхні твори, зовнішньо римовані згідно з правилами, насправді виявляються зовсім не придатними для рими.

У більшості випадків порушення правил застосування рими пов'язані, на нашу думку, з недбалістю середньовічного поета чи переписувача. Не можна залишати поза увагою й те, що той чи інший автор твору міг належати до якогось дервіського ордену. А релігійна поезія та її представники (що часто писали й *метричні вірші*) повністю підтримували (на протигагу графічному) *акустичний принцип побудови* поетичної форми.

Зазначимо, що в більшості віршованих творів *середньовічної кримськотатарської двірцевої поезії рима* відповідає *графічному принципу побудови*. Таке явище свідчить про більш глибоке проникнення арабо-перських правил віршування в тюркське середовище і значне професійне зростання кримськотатарських поетів дивану.

На нашу думку, прагнення нейтралізувати відмінності між тюркськими, з одного боку, арабськими і перськими мовами – з другого – і так виправдати штучне використання невластивого для тюрків “*Вчення про риму*” призвело до того, що середньовічні тюркомовні вчені-літературознавці вирішили вважати римованою одиницею *букву основи слова*.

Зарахувавши до категорії *редиф* всі інші римовані букви і звуки (поза основою слова), окрім *раві*, поети відчутно зменшили ту “нескромну” кількість римованих букв у тюркських словах і так намагалися відповідати арабо-перській *теорії віршування*.

Пропонуємо поняття “*рима*” щодо *середньовічної кримськотатарської двірцевої метричної поезії* поділити, залежно від місця розташування в рядку, на такі види:

- 1) початкова рима (*башлангычкъафие*);
- 2) внутрішня рима (*иччикъафие*);
- 3) зовнішня (кінцева) рима (*тышарыкъафие*).

Варто наголосити на одному важливому факті: *зовнішня*, або, як її ще називають, *кінцева*, *рима* є обов'язковим елементом поетичної форми, *початкова* і *внутрішня* – можуть бути відсутні в *середньовічному метричному віршуванні*.

Різне розташування римованих рядків щодо один одного визначає три основні способи римування: *суміжний* (*къомишу*; згідно зі схемою ААВВ), *перехресний* (*чапраз*; за схемою АВАВ) і *кільцевий* (*сарма*; за схемою АВВА).

При змішуванні перших двох способів виникають різноманітні варіації, які широко представлені в поезії Кримського ханства як двірцевого *квантитативного*, так і писаного народного *силабічного спрямування*.

У віршованих творах дивану зрідка вживається *початкова рима* (*башлангыч къафие*), що по-іншому називається *алітерація* (*аллитерація*).

Вона розташована на початку рядка і надає додаткової милозвучності поетичній формі, що традиційно вже має риму. Римуються, як правило, від одного до декількох букв і звуків.

Вживання *алітерації* в *середньовічній кримськотатарській метричній поезії* має спорадичний і, можливо, випадковий характер. *Алітерація* не користується популярністю серед кримськотатарських поетів дивану, хоча в давньотюркському та середньовічному кримськотатарському *силабічному вірші* досить активно вживається.

Внутрішня рима (*ичери къафие*) – важливий компонент середньовічного віршування. Вона ділить рядки (місри) на рівні ритмічні відтинки та водночас пов'язує їх. При цьому має зберігатися семантична завершеність кожного зі складників, розділених *цезурою*.

Внутрішня рима використовується в *середньовічній кримськотатарській поезії* як народного, так і двірцевого спрямування. По суті, вона виконує аналогічні із *зовнішньою римою* функції. Відмінність полягає в тому, що “зона поширення” *внутрішньої рими* обмежена.

Узагальнюючи, скажемо, що *внутрішня рима* ділить рядок (двовірш і строфу) на певну кількість рівних ритмічних відтинків, одночасно поєднуючи їх у єдине ціле, спираючись на їхні ритмічні, римічні та семантичні особливості.

Не варто забувати про один важливий факт – на ранніх етапах розвитку писемної тюркомовної (і кримськотатарської) поезії спостерігається досить велика кількість віршованих творів, у яких використовується *внутрішня рима*. Як приклад можна навести творчість кримськотатарських поетів *Ашика Омера* (...–1707) і *Мустафи Джевхері* (...–1715–1716). У пізніший період таке літературне явище спостерігається значно рідше.

Таким чином, у цій статті зроблено спробу вивчення і критичного аналізу поняття “рима” щодо середньовічної кримськотатарської метричної поезії, що базувалася на “Вченні про рими” (“Ильм-уль қавафи”). Розроблено і запропоновано класифікацію та термінологію (українською та кримськотатарською мовами), пов’язані з цією проблематикою.

ЛІТЕРАТУРА

Ал-Андалуси Абу Бакр Мухаммед аш-Шантарини. Ал-Ми’яр фи авзан ал-аш’ар ва-л-қафи фи’илм ал-қавафи. Бейрут, 1968. (Араб. мовою).

Ал-Хатыб ат-Тебризи. Китаб ал-қафи фи-л’аруз ва-л-қавафи. Тахгиг ал-Хассани Хасан Абдуллах. Бейрут, 1963. (Араб. мовою).

Ал-Хатыб ат-Тебризи. Ал-Вафи фи-л’аруз ва-л-қавафи. Тахгиг ад-дуктур Фахраддин Габава ва ал-устаз Омар Яхья. Ат-Таб’а ас-сания. Димашг, 1970. (Араб. мовою).

Аллахвердиев Г. Труд Хатиба Тебризи “Китаб ал-қафи фи-л’аруз ва-л қавафи” как источник по восточной поэтике / АН Азербайджана. Институт литературы им. Низами; ред. М. Махмудов. Баку, 1992.

Джавелидзе Э.Д. У истоков турецкой литературы. Т. II. Юнус Эмре. Тбилиси, 1985.

Dilçin C. Örneklerle Türk Şiir bilgisi. Ankara, 1997. (Турец. мовою).

Kabaklı A. Türk Edebiyatı. I Cilt. Istanbul, 1994. (Турец. мовою).